

HARMATTA JÁNOS

A TÜRK ROVÁSÍRÁS LEGKORÁBBI EMLÉKEI

(A HUN ROVÁSÍRÁS)

FRANZ ALTHEIM
EMLÉKÉNEK

I.

A türk rovásírás eredetének problémáját s az annak megoldására tett kísérleteket legtömörebben V. A. Livšic foglalta össze a következőképpen: „Az ótörök rúnaszerű írásjelek létrejöttének problémája, amely a kutatók figyelmét már a múlt század végén felkeltette, még napjainkban sem tekinthető megoldottnak. Filológusok, történészek, etnográfusok a tudomány fejlődése során számos különböző értékes feltevést tettek közzé az ótörök rovásírás eredetére vonatkozólag, köztük a következőket: a rovásírás keletkezése nemzeti tamgákból, a rovásírás piktografikus vagy ideografikus eredete, az ótörök rovásírás genetikus kapcsolata az angolszász és skandináv rúnákkal, a rovásírás alapja a föníciai ábécé, az arameus (eredet) feltevése egész sor változattal: tulajdonképeni arameus, párthus, pehlevi (középperzsa), szogd, szogd-xvārizmi, szogd-pehlevi-baktriai, a rovásírás keletkezése az ind kharoṣṭhī írás alapján (amely valószínűleg szintén arameus eredetű), végül azok a feltevések, amelyek különböző eredetű — 'arameus-tamgás' és 'arameus-ideografikus' elemeket egyesítenek.”¹

Ezeknek a korábbi megoldási kísérleteknek a kritikáját legrovidebben viszont Róna-Tas András fogalmazta meg következő soraiban: „Az eddig javasolt feltevések egyike sem meggyőző. Közös gyengéjük, hogy nem adnak választ az írás egyedülálló belső szerkezetére és nem veszik figyelembe az írás belső fejlődését.”² E kritikai megjegyzéseket figyelembe véve azután a „keleti türk” rovásírás létrejöttére a következő elméletet dolgozta ki: „A türkök az arameus ábécé egy olyan formáját vették át, amely közel állt a szogdhoz vagy az armazihoz, de nem volt azonos azokkal. Az első változások akkor történtek, amikor az írást fára, kőre vagy sziklára rótták vagy vésték. Azután, hogy ez az ábécé egy ideig használatban volt, nehézségekbe ütközött a sajátos türk hangrendszer visszaadásában. A veláris és palatális magánhangzós oppozíció megkülönböztetésének szükségessége volt a legkézenfekvőbb és új jeleket alkottak. Új jelek alkotására két eljárást alkalmaztak: diakritikus jelek hozzáadását a már létező betűkhöz és piktogramok

¹ V. A. Livšic: О происхождении древнетюркской рунической письменности. Сов. Тюркология. 1978 84.

² A. Róna-Tas: On the Development and Origin of the East Turkic „Runic” Script. Acta Orient. Hung. 41 (1987) 7.

használatát. E (török) nyelvben nem volt *š* és *z* hang, csuvas típusú nyelvnek, bolgárnak vagy kazárnak kellett lennie. A második türk kaganátus ezt az írást vette át...”³

E feltevésnek négy fontos elemét érdemes kiemelni. Az egyik az, hogy a „keleti türk” türk rovásírás keletkezését egy olyan korai időpontra vezeti vissza, amikor a „Régi levelek” korai szogd ábécéje, az armazi ábécé és a hozzájuk hasonló írások még használatban voltak (a szogd „régi levelek”-et Kr. u. 196-ban,⁴ az 1. armazi feliratot a Kr. u. 2., az 2. armazi feliratot a Kr. u. 1. században írták). A másik fontos mozzanat, hogy egy olyan ősbábécét tesz fel, amelyben nem volt még meg a palatális és veláris hangok fonológiai oppozíciójának írásos kifejezése. A harmadik, hogy csuvas típusú török nyelv írására vették át először ezt az arameus eredetű ábécét. A negyedik lényeges elem, hogy az utóbbi feltevés magában rejti azt a további kimondatlan következtetést is, hogy a „kelet-európai” rovásírásos ábécé korábbi, mint a „keleti türk” rovásírás, amely annak továbbfejlesztéséből jött létre, s így a türk rovásírások voltaképpen azonos eredetűek, egyetlen ősbábécére mennek vissza és hosszú fejlődés során nyerték el ma ismert formájukat.

E feltevések azért jelentősek, mert szakítást jelentenek azzal az általánosan elterjedt dogmával,⁵ amely szerint a „keleti türk” rovásírás csak a második türk kaganátus idején jött létre. Ezzel a dogmával szemben állást foglalt már Fr. Altheim is, aki elméletét a következőképpen foglalta össze: „als die Hunnen seit der Mitte des 2. Jahrhunderts n. Chr., von den siegreichen Heeren der Han gedrängt, ihre Westwanderung begannen, traten sie zunächst in den Bereich der mitteliranischen Kultur. Hier übernahmen sie, kaum vor dem 4. Jahrhundert, neben vielem anderen auch das älter-soghdische Alphabet, das sie zu einer Runenschrift umformten. Durch die Trennung der Hunnen von den in Mittelasien verbleibenden Stämmen der Osttürken schlug im Westen und in Osten, nach anfänglicher Gemeinsamkeit, die Runenschrift verschiedene Wege ein. Das Ergebnis liegt in den bulgarischen Inschriften des 9. Jahrhunderts einerseits, den um hundert Jahre älteren alttürkischen Inschriften andererseits vor.”⁶

E merész feltevés meggyőző logikáját a kutatás elismerte,⁷ azonban a nagyszentmiklósi kincs feliratainak sikertelen megfejtése,⁸ amelyre az elmélet támaszkodott, továbbá hun rovásírásos feliratok hiánya és a szogd „Régi levelek” és a nagyszentmiklósi kincs feliratai és a keleti türk feliratok közötti több évszázados időköz, amelyből rovásírásos leletek nem voltak ismeretesek, kétséget keltettek az elgondolás helyességével szemben.⁹

³ A. Róna-Tas: i. m. 11—12.

⁴ L. legutóbb J. Harmatta: The Date of the Sogdian „Ancient Letters”. Turfan and Tun-huang. Edited by A. Cadonna. Firenze 1992, 18—20 a korábbi irodalommal.

⁵ V. A. Livšic: i. m. 88 és legutóbb L. Bazin: L'épigraphie turque ancienne de Haute-Asie (VIIIe—XIe siècle: Résultats et perspectives. CR de l'Ac. des Inscr. et Belles—Lettres 1989, 572 skk.

⁶ Fr. Altheim: Hunnische Runen. Először önállóan (Halle 1948), majd Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. I. Halle/Saale 1948, 195 skk., az idézet a 224. lapon.

⁷ H. Jensen: Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. Berlin 1958, 400.

⁸ Kritikjára l. Harmatta J.: Arch. Ért. 77 (1950) 59—60).

⁹ L. H. Jensen: i. h.

Az utóbbi évtizedek kutatásai számos új rovásírást hoztak napvilágra s ma már több kérdésben világosabban látunk. Kétségtelenné vált, hogy azoknak a kutatóknak van igazuk, akik a „keleti türk” rovásírás létrejöttét a második türk kaganátus előtti korszakba teszik. A fergánai rovásírási feliratok és az avar rovásírás emlékei jóval korábbi időből származnak s jelentősen leszűkítik azt az időközt, amely a szogd „Régi levelek” vagy az armazi feliratok kora és a „keleti türk” rovásírási emlékek között korábban fennállott.¹⁰ De világossá vált I. L. Kyzlasov legutóbbi munkája¹¹ eredményeképpen az is, hogy a „keleti türk” (nála „ázsiai”) és a kelet-európai (nála „eurázsiai”) rovásírást nem lehet egy közös ősbécére visszavezetni. Az általa összeállított ábécék 77 rovasjele közül csak 30 egyezik a két csoportban, 47 azonban különbözik s minthogy a „kelet-európai” („eurázsiai”) rovásírási ábécékben írt feliratok még nem tekinthetők megfejtettnek (Kyzlasov nem is adja meg a jelek hangértékét), még az sem biztos, hogy a két ábécé-csoportban egyező alakú betűknek azonos a hangértéke.

A kutatás jelenlegi helyzetében sürgető feladat volna a „kelet-európai” és a „keleti türk” rovásírási emlékek 7, illetve 11 területi csoportjában használt ábécék pontos meghatározása, mert a területi csoportok részben különböző ábécéket is jelentenek, sőt ugyanabban a területi csoportban (pl. a Volga-Don vidékén) olykor több, egymáshoz közelálló, de mégis különböző ábécéket használtak. Ezután kerülhetne sor az egyes rovásírási ábécék egymáshoz való viszonyának részletes vizsgálatára és a monogenetikus vagy a polygenetikus eredet kérdésének tisztázására. Ma már ugyanis olyan mértékben megnőtt a forrásként számba vehető arameus eredetű közép-iráni írásbeliségek száma, hogy a Bajkál vidékétől az Uralig terjedő hatalmas területen bárhol átvehetett egy török törzs egy arameus eredetű iráni ábécét (Róna-Tas András is egy eddig még nem ismert arameus eredetű ábécéből származtatja a „keleti türk” rovásírást, illetve annak ősbécéjét). Ma, mikor tudjuk, hogy a Yüeh-chih-k már a Kr. e. 3. században a kharošt̄hī közvetítésével fejlett arameus eredetű írásbeliséggel rendelkeztek, a lehetőség a török törzsek számára is adva volt, hogy a „keleti türk” rovásírás 11 s a „kelet-európai” rovásírás 7 előfordulási területének bármelyikén a velük szomszédos iráni népek egyikétől annak arameus eredetű írását átvegyék.

Ezért bizonyára fennáll a lehetősége annak, hogy a török törzsek által használt rovásírások több különböző forrásra mennek vissza s nem egyetlen ősbécé leszármazottai. Ennek a tárgyi feltételei az arameus ábécének a Kr. e. 5. században Közép-Ázsiában történt megjelenése és a belőle származó iráni írásoknak a Kr. e. 2. századtól kezdődő

¹⁰ Harmatta János: Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 71–84, Türk rovásírási feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 85–99, Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 249–256, Avar rovásírási feliratok Haithabuban. Ant. Tan. 31 (1984) 261–271, A környei avarok rovásírási felirat. Ant. Tan. 31 (1984) 100–113, A Budapesti Történelmi Múzeum avar rovásírási feliratai. Ant. Tan. 32 (1985–86) 46–56, Avar rovásírási tárgyfeliratok. Ant. Tan. 32 (1985–86) 187–201, Újabb avar rovásírási tárgyfeliratok. Ant. Tan. 32 (1985–86) 217–226, Rovásírási feliratok avar szíjvégeken. Rovásírás a Kárpát-medencében. Szeged 1992, 21–30.

¹¹ I. L. Kyzlasov: Sphere of Application of the 8th–10th Centuries Steppe-Runic Alphabets. The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. Edited by Bruno Genito. Napoli 1994, 619–631.

kifejlődése révén megvoltak. Éppen ezért figyelmet érdemel N. Ishjamtsnak az a feltevése, hogy a Noin Ula-i, transzbajkáliai és egyéb mongóliai hsiung-nu leletek tárgyain talált rovásírásos jelek a későbbi „keleti türk” rovásírás előzményei lehetnek.¹²

Ishjamts közléséből és táblázataiból¹³ sajnos nem derül ki, hogy a hsiung-nu lelet-tárgyakon csak egyes jelek fordulnak elő vagy jelcsoportok is megfigyelhetők. Kétségtelen, hogy az általa összegyűjtött és táblázatokba rendezett anyag heterogén. Vannak köztük jelek, amelyek világosan kínai írásjeleket utánoznak, de vannak olyanok is, amelyek alakja eléggé pontosan egyezik a „keleti türk” rovásírás betűivel. Ezek a következők (1. kép): *a, o/u, ¹b, ič, ⁰nč, ²d, ¹γ, ük/kü, oq, ²l, ⁰η, ⁰nt, ¹r, ²r, ¹t*. Hogy egyes hsiung-nu rovásjelek tengelye 90°-kal vagy 180°-kal is eltér a „keleti türk” rovásírás betűjétől, arra mutat, hogy a táblázatában szereplő jelek magányos rovásbetűk voltak s így nem tudta valóságos helyzetüket helyesen meghatározni. Vonatkozik ez elsősorban az ⁰nč, és az *ük/kü* rovásjelekre, amelyek tengelye 90°-kal tér el a „keleti türk” rovásírásban megszokottól, mert egyébként a 180°-os eltérés más rovásjeleknél a jéniszjeji feliratokban is előfordul. Jelcsoportok közlésének hiánya bizonyíthatatlanná teszi azt a különben kézenfekvőnek látszó feltevést is, hogy a „keleti türk” rovásírással egyező hsiung-nu írásjelek azonos hangértékűek is voltak. Nyilvánvalóan meg kell várnunk, míg bőségesebb forrásanyag alapján e kérdésekhez komolyan hozzányúlhatunk.

Jelenleg az egyetlen lehetőséget az Ishjamts által összeállított hsiung-nu rovásjelek megvizsgálására a Noin Ulában (Mongóliában) feltárt hsiung-nu fejedelmi sír leletei nyújtják, amely a Kr. u. 13-ban elhunyt *Wu-chu-liu shan-yü*-nek volt a temetkezése. E leletek között van egy kerek ezüst phalera,¹⁴ amely kilenc dombon két fenyő között álló yakot (vagy mosuszvikát) ábrázol. Az ábrázolás mitológiai tartalmát Alföldi András világította meg.¹⁵ Az állat testén rovásjelek figyelhetők meg (2. kép), amelyek jobbról balra olvasva az *u č ¹r i/a ¹t ⁰η* i olvasatot adják. Ez az íráskép (*H*)*učuri/a tan*-nak értelmezhető és *Wu-chu-liu shan-yü* nevével és méltóságnevével azonosítható, amelyek kínai átírása archaikus kínai *·o-üü-ljög*, ókínai *·uo-tšju-ljzu* alakra megy vissza¹⁶ s egy idegen **(H)učuri* alakot adhat vissza. Ez az óiráni **Hučāra-* vagy **Āčāra-* 'erős, hatalmas' névalaknak lehet a kelet-iráni *ā > ü* és *-ah > i* fejlődéssel létrejött hsiung-nu fejleménye. A *shan-yü* méltóságnév archaikus kínai alakja *tan-giwo*, ókínai hangalakja pedig *tan-jüü* formában rekonstruálható s ez a Han-korban az óiráni **tanuka-* 'felség' cím (vö. óperzsa *pasā tanum*) kelet-iráni *-ah > i* hangfejlődéssel létrejött hsiung-nu *tan*i folytatásának lehet a kínai átírása. A phalera átmérője 14 cm, a C. Trever közölte kép átmérője 11,5

¹² N. Ishjamts: Nomads in eastern Central Asia. History of Civilizations of Central Asia. Vol. II The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250. Editor János Harmatta. UNESCO Paris 1994, 161—169, különösen a 165—167 lapokon.

¹³ N. Ishjamts: i. m. Fig. 5—6 a 166. lapon.

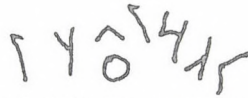
¹⁴ C. Trever: Excavations in Northern Mongolia (1924—1925). Leningrad 1932, 25. tábla, 2. kép.

¹⁵ A. Alföldi: Die themiomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. JDAI AA 46 (1931) 394—418, kül. 416. hasáb.

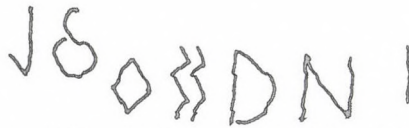
¹⁶ *Wu-chu-liu* neve kínai írásképeinek, valamint archaikus és ókínai hangalakja rekonstrukciójának ismeretét Ecsedy Ildikó professzornő szívességének köszönhetem.

HANGÉRTÉK	ISHJAMTS	JENISZEJI	VASIL'EV SORSZÁMAI
a	𐰇	𐰇	1/1
o/u	𐰆	𐰆	4/9
¹ b	𐰅	𐰅	6/9
ič	𐰄	𐰄	36/7
nč	𐰃	𐰃	28/1
² d	𐰂	𐰂	9/1
¹ γ	𐰁	𐰁	10/10
ük	𐰀	𐰀	19/2
oq	𐰀	𐰀	17/1—2
² l	𐰀	𐰀	21/1
ŋ	𐰀	𐰀	27/7
nt	𐰀	𐰀	22/1
¹ r	𐰀	𐰀	30/11
² r	𐰀	𐰀	31/1
² t	𐰀	𐰀	35/12

1. kép. Hsiung-nu és „keleti türk” rovásjelek összehasonlító táblázata. Jelmagyarázat: Ishjamts = hsiung-nu rovásjelek Ishjamts összeállítása alapján, Vasil'ev = D. D. Vasil'ev: Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983, 7 lapon közölt rovásjel-táblázatának sorszámai

2. kép. A Noin-ula-i hsiung-nu rovásírásos felirat

3. kép. Egy „kőharcos” sírban talált hsiung-nu rovásírásos felirat az Altaj-vidékről

cm, a rovásjelek magassága ezen 10—12 mm között ingadozik, a valóságban tehát magassági méretük 12—15 mm lehetett. A felirat rovásjelei közül az *u*, a *č*, az *'r* és az *a* is szerepel Ishjants táblázatában, így elképzelhető, hogy táblázatának több más jele is jelcsoportot alkotott. Ebben az esetben szükségszerűen adódik a következtetés, hogy kelet-iráni nyelvük írására már a hsiung-nu-k rendelkeztek rovásírással, amelyet aztán Európába is magukkal hozhattak.

E kérdés vizsgálata szempontjából fontosak azok a leletek, amelyek a Kínai Akadémia Xinjiang-i fiáléja Nemzetiségi Intézete régészeinek az Altaj hegység és a Dzsungáriai medence közötti övezetben folytatott ásatásai során kerültek napvilágra. E területen háromféle temetkezési mód volt megfigyelhető, amelyek valószínűleg etnikai és kronológiai különbségeket tükröznek. Ezek egyik típusa az ún. „kőharcos” („stone-warrior”) sír, amelynél egy szemben álló emberalak (olykor csak az arca) van kőbe vésvé. Néha ezt egy kőkorlát helyettesíti. Maga a sír négy hatalmas gránitlapból áll, amelyeket egy ugyancsak gránitból készült lap fed be. Ebben a kőkoporsóban teljes rendetlenségben találták a csontokat, ami a temetkezés bolygatott voltára mutat. A temetkezési mellékletek kő nyílhegyekből, kőcsészékből, kő- és agyagedényekből, valamint bronz- és vastárgyakból álltak.¹⁷ Lehet, hogy az értékes nemesfém tárgyakat a bolygatás során a sírablók elvitték a sírból.

Az egyik ilyen „kőharcos” sírből egy állatfejes fogóval ellátott kőcsésze került elő, amelyen kb. 1 cm magas bevéssett jelek láthatók.¹⁸ A felirat (3. kép) az állatfejű fogónál kezdődik és jobbról balra olvasva a következő rovásjelek figyelhetők meg: ²s/š ¹r ¹y ¹d ⁰η ¹b ¹l. Ennek az írásképnak az értelmezése a következő lehet: *eš ar yīdan bol*. Ez világosan török nyelvű szöveg, amelyet a következőképpen értelmezhetünk: „Eš Ar (név, jelentés-

¹⁷ *Ma Yong—Wang Binghua*: The culture of the Xinjiang region. History of Civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250. Editor János Harmatta. UNESCO Paris 1994, 209—225, kül. 222—225.

¹⁸ *Ma Yong—Wang Binghua*: i. m. Fig. 12 a 223. lapon.

4. kép. A kenkoli hsiung-nu temetőben talált orsógomb rovásírásos felirata

tani párhuzama Eš Qara) légy illatos!”. A köcsésze feliratából következtetve valamilyen illatos kenőcs tartója lehetett s talán a feleség ajándéka volt a férjnek. A jó illat és illatszer szerepére a közép-ázsiai török népeknél jó példát nyújt egy későbbi uyyur manicheus himnusz, amelynek következő sorait idézhetjük:

<i>taη teηri,</i>	„Hajnal Isten,
<i>yüdlüγ, yüparlüγ,</i>	szagos, illatos,
<i>yaruqluγ, yašuqluγ!</i> ¹⁹	fénylő, ragyogó!

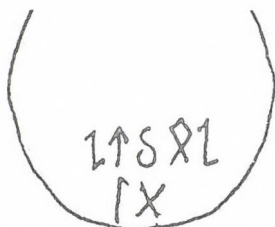
A „kőharcos” sírok kora egyelőre nehezen állapítható meg. A kínai kutatók, Ma Yong és Wang Binghua, nem is nyilvánítanak véleményt ebben a kérdésben, de fejtegetéseik azt a benyomást keltik, hogy a Yüeh-chieh Birodalom korára gondolnak. Valószínű azonban, hogy inkább az azt követő Hsiung-nu Birodalom korszaka jöhet számításba s e leletek egy olyan nomád török törzs régészeti hagyatékát képviselik, amely a hsiung-nu-k hatalma alatt állott s már átvette tőlük a rovásírást s azt saját török nyelvére alkalmazta.

Tovább haladva nyugat felé a Kr. u. 2. századból származó²⁰ kenkoli hsiung-nu/hun temetőben²¹ találjuk a „keleti türk” rovásírás időben következő nyomait. A 7. katakombasírból került elő egy négyzet alakú orsógomb, amelyen a közepén fúrt lyuk két oldalán (a közölt képen felette és alatta) 2-2 rovásjel vehető ki (4. kép) világosan (magasságuk kb 1 cm). Olvasatuk a következő: ²g e ¹n ⁴nč. Ennek az olvasatnak az értelmezése *Öge İnanč* (személynév) lehet. Valószínűleg még egy másik rovásírásos felirattal is számolhatunk a Kenkol folyó mellett fekvő temető leletei között. A 9. katakombasírban találtak egy tökből készült edényt, amelynek felületére kiszélesedő részének közepe táján egy rovásírásos feliratot (5. kép) karcoltak be. Ez a felület egyenetlensége és a fényképfelvétel gyengébb minősége miatt nehezebben olvasható, mint az orsógombé. A nehezebben ki-vehető jelek zárójelben vannak: *ä²b (b uq a)²d i*. Az *Äb Buqa edi* olvasat értelmezése „Äb Buqa tulajdona” lehet. Úgy látszik tehát, hogy a kenkoli temető etnikuma egy a nyugatra vándorolt hsiung-nu-k kötelékébe tartozó török csoport volt.

¹⁹ A. von Gabain: *Altürkische Grammatik.*² Leipzig 1950, 288.

²⁰ J. Harmatta: *Problème de la détermination et de l'appréciation historique du matériel archéologique hunnique. Discours des chercheurs hongrois à la conférence archéologique de l'Académie Hong. des Sciences.* Budapest 1955, 222—238.

²¹ A. N. Bernštam: *Кенкольский могильник.* Leningrad 1940, 4—32.

5. kép. A kenkoli hsiung-nu temetőben talált tökedény rovasírásos felirata

6. kép. A zelenokumszki arany pecsétygyűrű hun rovasírásos felirata

A „keleti türk” rovasírás korban következő emlékei már Kelet-Európában, az Észak-Kaukázusban kerültek napvilágra. Zelenokumszk²² város környékén 1980 őszén a Kuma folyó árterületén talajjegyengetési munkálatok közben a munkások egy gazdag hun lovastemetkezést fedeztek fel, amely a leletanyag (polychrom stílusú, rekeszes aranydíszek, almandinnal díszített nagy arany halántékdíszek, amelyek valószínűleg egy diadémára voltak erősítve stb.) alapján egy hun fejedelemasszony sírja lehetett s a leletek párhuzamai alapján a Kr. u. 4. század végére keltezhető.²³ A leletek közül jelentőségénél fogva kiemelkedik egy lazurit betéttel díszített aranygyűrű, amelynek felületére — mint azt már a leletet közlők is észrevették — rovasjeleket karcoltak be (6. kép). A jelek olvasásánál a közölt rajz tükörfordított képét kell figyelembe venni, mert a gyűrű lazurit betétjének felületére a jeleket természetesen tükörfordítottan vésték be. A felirat 3 betűből áll, amelyek azonosítása nem ütközik semmi nehézségbe: ^ls/^os̄ ^p ^r. Ennek értelmezése sem okoz nehézséget: a jól ismert *İšbara* ~ *İšpara* név, illetve cím²⁴ írásképe. E gyűrűn nyilván a hun fejedelemnek, az eltemetett fejedelemasszony férjének a neve volt jelölve, tehát a mai jegygyűrű funkciójával bírhatott.

Az *İšbara/İšpara* nevet a szanszkrit *išvara* szóból szokták származtatni a hangalaki hasonlóság alapján,²⁵ ez azonban történeti szempontból teljesen valószínűtlen. Ellenben kínai forrásokból tudjuk, hogy Közép-Ázsia legjobb lófajtájának, a fergánai lónak, *shih-*

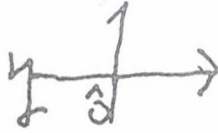
²² A többi zelenokumszki hun leletről *Bóna István*: A hunok és nagykirályaik. Budapest 1993, 129, 136, 165, 239, 254.

²³ *N. A. Ochonko—I. V. Otyuckiy*: Богатое захоронение гуннского времени у г. Зеленокумска. *Sov. Arch.* 1982/4, 235—242.

²⁴ A Kr. u. 6 és 7. században több türk qayan is viselte az *İšpara* nevet, l. *H. Ecsedy*: Tribe and Tribal Society in the 6th Century Türk Empire. *Acta Orient. Hung.* 25 (1972) 252 sk. és A note on „Slavery” in the Turk Rulers’ Burial Customs (around 649 A. D.). *Acta Orient. Hung.* 42 (1988) 7 sk.

²⁵ *Древнетюркский словарь* (= DTS). Leningrad 1969, 220.

7. kép. A Szeged-Nagyszéksós-i hun arany szíjvég rovásírásos felirata

fa volt a neve.²⁶ Ennek ókínai hangalakja *šipə-b'iwət* északnyugati T'ang nyelvjárási alakja pedig *šib-b'wɔɪ* lehetett, amely egy fergánai **šbar* alaknak lehetett az átírása.²⁷ A fergánai szó egy óiráni **asva-bara-* 'hátasló' (tkp. 'lovagló ló') alakra vezethető vissza s ez az ótörökbe az *İsbara-yamtar* összetételben (*yamtar* a *yam-* 'fog, tart' ige *-tr/-tar* képzős származéka) is átkerült, amelynek jelentése 'lőhajtó, lőfékező' (vö. görög *ιππόδαμος*). Minthogy az *İšpara* szó a törökben iráni eredetű, önmagában nem nyújt támpontot annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a Kr. u. 4. század vége felé a Kaukázus előterében élő hunok az európai hunok török vagy iráni összetevőjéhez tartoztak-e. A többi három ismert kaukázusi hun fejedelem neve mindenesetre szintén iráni eredetű²⁸ s ez a tény az utóbbi feltevést támogatja. Az azonban kétségtelenné vált, hogy a hunok már a Kr. u. 4. században Közép-Ázsiából magukkal hozták a „keleti türk” rovásírást.

Az eddig tárgyalt hsiung-nu/hun rovásírásos emlékek lehetővé teszik a hsiung-nu-k/hunok nyugat felé vonulásának követését és a hunok etnikai összetételének átalakulását is. Úgy látszik, hogy az utóbbi folyamat már az Altaj vidékén, a Dzsungáriai medencében és a Talasz-folyó vidékén megindult s jelentős török nyelvű etnikum, esetleg több török törzs is (Emin-čur, Emil-čur stb.²⁹) csatlakozott a hunokhoz. Mindenesetre a hunok a rovásírást a Kárpát-medencébe is magukkal hozták s lelettárgyaikon lehet is rovásírásos feliratokat találni.

Történeti szempontból a legjelentősebb a Szeged-Nagyszéksós-i hun fejedelmi lelet rekeszdíszítésű arany szíjvégén látható felirat, amelyre a rovásjeleket a szaszanida vagy a bizánci monogramokat utánzó formában karcolták be (7. kép).³⁰ A felirat világosan olvasható s a rovásjelek jól azonosíthatók. Jobbról balra haladva a következő betűket figyelhetjük meg: *u^o pⁱ tⁱ r*. Ennek az írásképnek az értelmezése egyértelműen *Uptar*. Az ezt a nevet viselő hun uralkodó Ruga királynak volt a testvére és társalkodója, aki 430 körül a burgundok ellen vezetett hadjárat során egy mértéktelen lakoma által előidézett infarktus (?) következtében hunyt el. Uptar neve az irodalmi forrásokban két alakban maradt fenn: a név görög alakja *Οὔταρος* (Sokrates 805c), a latin *Octar* (Iordanes 180).

²⁶ E. H. Shafer: *The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics*. Berkeley—Los Angeles 1963, 295.

²⁷ R. N. Frye (Shafernél, id. h.) szerint a fergánai ló kínai *shih-fa* elnevezésének ókínai alakja egy szogd (!) **čəpāδ* „quadrupe” szónak az átírása. Ez mind tárgyi, mind nyelvtörténeti szempontból természetesen lehetetlen.

²⁸ Harmatta János: Előszó „Attila és hunjai” 1986 évi kiadásához. XXVI—XXVII.

²⁹ Harmatta János: A hunok eredete. *Acta Classica Debr.* s. a.

³⁰ Bóna István: i. m. 122, 86. kép.

8. kép. A regölyi arany karperec hun rovásírásos felirata

Minthogy Iordanes forrása Priskos görög történetíró műve volt, nyilvánvaló, hogy a görög alakot kell hitelesnek tekintenünk s módszertani hiba a latin alakot alapul venni.³¹ A bizánci *Οὔπταρος* alak egy hun *Uptar átírása, amely egy gót *Ufta-harji-alakra megy vissza³² s így ugyanolyan eredetű, mint a gót *ᚱᚱᚱᚱᚱᚱ* név (Prok. Hist. II 59₁₁), amelynek görög átírása azonban a gót névalak végződését tükrözi. Az *Uptar* nevét viselő szíjvég tehát nyilvánvalóan *Uptar* hun király övét díszítette s így a Szeged-Nagyszéksós-i gazdag hun leletet *Uptar* szimbolikus temetkezésének (kenotáfiumának) és az ott rendezett halotti tor emlékének kell tartanunk.³³

Mint ismeretes, a régészeti kutatásban hosszú ideig az a felfogás uralkodott, hogy a hunok halottaikat elhamvasztották,³⁴ azonban P. D. Rau pontos ásatásai világosan tisztázták, hogy hamvasztásos temetkezésekről nem lehet beszélni.³⁵ Megállapította ugyanis, hogy azokban a máglyaleletekben, amelyeket részben T. M. Minaeva, részben P. S. Rykov és részben saját maga feltártak, emberi csontmaradványokat egyáltalán nem találtak, pedig egyébként az állatcsontok és az íjak csont merevítőlemezei megőrződtek. Eredményeit tömören a következőképpen foglalta össze: „a talaj felületén vagy a kurgán el egyengetett tetején tölgyfa és nyírfa hasábokból és ágakból összeállított máglyát gyújtottak, amelyre tárgyakat — fegyverzetet, lószerszámot és ló részeit, főleg a lábszárból ... és más esetekben bárányhúst helyeztek ... A még égő máglyára nem nagy földhányást hánytak”.³⁶

Rau megfigyelését az emberi temetkezést nem tartalmazó Alsó-Volga-i kurgánokról, amelyeken azonban a halottnak hozott és máglyán részben elégetett áldozat vagy a halotti tor maradványai mindig megtalálhatók voltak, teljes mértékben igazolták a Kenkol folyó menti hsiung-nu/hun temető ásatásai is. Az ott feltárt kurgánok közül egy-

³¹ Ezt a hibát követte el *O. Maenchen—Helfen: The World of the Huns*. Berkeley—Los Angeles—London 1973, 381. Az általa párhuzamként felhozott *Optila ~ Occila* alakpárra való hivatkozás is tévedés, mert az a gyakori *t ~ c* ortográfiai tévesztésen alapszik. Ugyancsak téves nála a balkáni latinban végbement *-kt- > -pt-* hangfejlődésre való hivatkozás, egyrészt mert a Kr. u. 5. század első felében ez a változás még nem mutatható ki, másrészt pedig a bizánciak a hun királyok nevét nem a balkáni helyi romanizált lakosság, hanem közvetlen diplomáciai kapcsolatok révén ismerték meg.

³² *Harmatta János: Előszó „Attila és hunjai”* 1986 évi kiadásához. XXVII.

³³ Az *Uptaros* és *Optaris* nevekről *M. Schönfeld: Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*. Heidelberg 1911, 178, *Gy. Moravcsik: Byzantinoturcica*. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.² Berlin 1958, 237, Harmatta János: i. m. XXX.

³⁴ Főleg *T. M. Minaeva: Погребения с сожжением близ г. Покровска*. УЗСУ Саратов 1927. 91—123 és *P. S. Rykov: Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и уральском крае летом 1925 г.* ИК ИИЮВО при СГУ 1 (1926) 89. 134.

³⁵ *P. D. Rau: Курганы с кострищами и кострища в курганах Нижнего Поволжья*. РАНИОН ИАИ ТСА IV. Москва 1928. 431—435.

³⁶ *P. D. Rau: i. m.* 435.

ben szintén nem volt emberi temetkezés, de a máglya áldozat vagy halotti tor maradványai ezen is megtalálhatók voltak. A többi kurgánban voltak emberi temetkezések, de ezek tetején is kb. 3×3 m alapterületű máglyát készítettek s ugyanúgy rárakták a halottnak szánt tárgyakat, élelmet, mint a szimbolikus, üresen maradt halomsíroknál.³⁷ E különös szokás magyarázata bizonyára az, hogy a távoli hadjáratokon elesett hun harcosokat nem tudták hazavinni nemzetségük temetőjébe, de szimbolikus sírhelyet nekik is készítettek és a halotti szertartást azon is elvégezték. A hun királyok közül írásos forrásaink szerint Uptar volt az, aki távol a királyi udvartól halt meg s már eddig is valószínűnek látszott, hogy a Szeged-Nagyszéksós-i lelet az ő szimbolikus sírhelyén végzett halotti szertartás maradványa. Ezt a feltevést most nevének felfedezése övének arany szíjvégén a bizonyosság fokára emeli.³⁸ A magyarországi hun leletanyag³⁹ átvizsgálása több hun rovásírásos felirat megfigyelését is lehetővé teszi. Vegyük sorra ezeket a leleteket.

A regölyi arany karperecek egyikének két szembenéző végén első rátekintésre díszítésnek tűnő bevésést minták figyelhetők meg.⁴⁰ A feltűnő azonban az, hogy az egyébként szimmetrikusan díszített két karperecvégén ezek a bevésések nem egyformák. A bal oldali részen egy rovásírásos *a* jel alakú bevésés, majd alatta egy rövid egyenes bevésés, amely rovásírásos *s/š*-nek értelmezhető, a jobb oldali részen pedig egy ferde szárú nyomtatott nagy F-re emlékeztető jel, egy rovásírásos ²*k*, figyelhető meg (*δ. kép*). Ha ezek a bevésések valóban rovásjelek, akkor olvasatuk *ä²š²k*, értelmezésük pedig *ešik* 'kapu' lehet, amelynek asztrológiai jelentése is van: 'kapu, küszöb, amelyen keresztül az istenek és démoni lények járnak, amelyek száma a bolygóknak megfelelően kilenc'.⁴¹ Ha ezt az értelmezést fogadjuk el, akkor a karperec mágikus erejű ékszer volt és érdekes bepillantást enged a hunok hitvilágába. Elképzelhető esetleg az is, hogy ez a felirat is személynév volt: *Ešik* 'Démonok kapuja' s a személynéveknek abba a jelentéstani kategóriájába sorolható, mint *Δēvāstič/Δēvāštīč* szogd király neve, amelynek jelentése 'Démoni/Démoni erejű'.

Egy finoman bekarcolt rovásírásos felirat figyelhető meg a gencsapáti hun kori lelet szőröcsipeszének középső részén is.⁴² Az utolsó két betű éppen a csipesztest téglalap

³⁷ *A. N. Bernštam*: i. m. 6, 13 skk.

³⁸ *Bóna István*: i. m. 180. Rugára vagy Attilára gondolt, *Kiss Attila*: Die Herrscher des Karpatenbeckens i m 5./6. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. Anzeiger des germanischen Nationalmuseums. 1987, 66 nyitva hagyja ezt a kérdést.

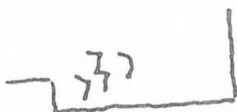
³⁹ Amelyet most Bóna István: i. m. kitűnő minőségű képanyaga tesz lehetővé.

⁴⁰ *Bóna István*: i. m. 18, 14. kép.

⁴¹ DTS 185. A kilenc isten vagy démon képzele és neve az ótörökben részben iráni, részben óind eredetű: 1) *Yek* < a szanszkrit *Yakṣa* 'helyi istenség, démon' prákrit *Yakka fejleményének átvétele, 2) *ičkāk* 'vámpr' < a szanszkrit *bhūta* 'kobold, kísértet' török fordítása, 3) *Basaman* < szanszkrit *Vaiśravaṇa* 'a *Yakṣa*-démonok vezére és az északi vidékek védelmezője' prákrit fejleményének saka közvetítéssel való átvétele, 4) *magišvari* < szanszkrit *Maheśvara* 'Śiva' átvétele, 5) *Ázrua tāŋri* < az iráni *Zurvān* 'Időistenség' nevének átvétele, 6) *Vinayaki* < szanszkrit *Vināyaka* 'Gaṇeśa' isten mellékneve, 7) *Erklig qan* < szanszkrit *Yama* 'a halál istene' török megfelelője, 8) *Alp Sūŋŋš* 'Hős harcos' (a démonok egy fajtájának neve) ~ szanszkrit megfelelője *Vyāghra* 'Tigris', 9) *Uz tāŋri* (az ügyesség, művészet istensége) ~ szanszkrit megfelelője *Lakṣmi* 'a szépség és szerencse istennője).

⁴² *Bóna István*: i. m. 105, 75/3. kép.

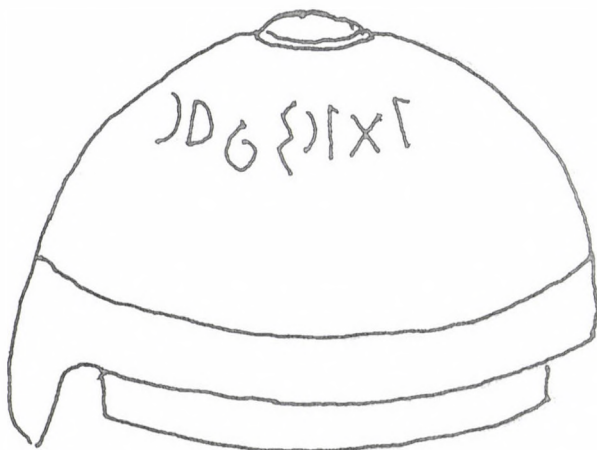

12. kép. A kistokaji ezüstcsat hun rovásírásos felirata

423D

13. kép. A Pécs-Basahalomról származó fibula hun rovásírásos felirata

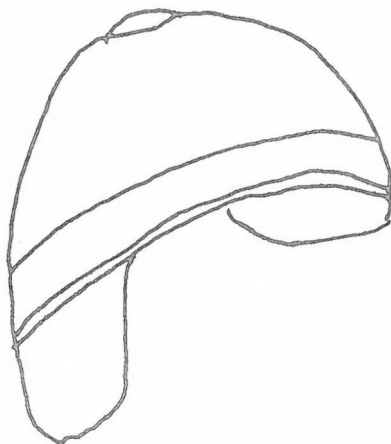

14. kép. A Champagne-i hun bronzsisak rovásírásos felirata

A Pécs-Basahalomról származó keleti eredetű fibulapár⁴⁶ egyikén (a bal oldalin) a keskeny részén a szegecs alatti felületen négy függőlegesen bekarcolt rovásjel figyelhető meg (13. kép), zárójelben a nehezebben kivehető: (ʔy) ʔnč 't (ʔη). Ez az íráskép szemmel láthatólag egy két szóból álló kifejezést foglal magába, amely *yinčü tarη*-nak értelmezhető. Ennek jelentése azonban többféle lehet: „Gyöngy-Hajnalfény”, „Gyöngy-Csoda” mint nevek, sőt a *yinčü* szó, amely egyébként kínai eredetű, ’fiatal rabnő’-t, ’ágyas’-t is jelenthet. Bármelyik jelentéskombinációt részesítsük is előnyben, az kétségtelen, hogy női névvel van dolgunk.

Végül egy Nyugat-Európában talált hun (?) rovásírásos feliratról (14. kép). Néhány évtizede (1966. április 5-i keltezéssel) levelet kaptam E. Salintól, a kiváló archeológustól, a Francia Akadémia tagjától, amelynek szövegéből idézem a következőket: „... je me permets de vous demander votre sentiment sur le casque de bronze moulé dont vous

⁴⁶ Bóna István: i. m. 140, 98. kép.

15. kép. Kusán harcos szobrának sisakja Xalčayanból

trouvezerez ci-joint les photographies. Ce casque a été trouvé en France, en Champagne entre Châlons s/Marne et Arcis s/Aube. Je me demande s'il appartient aux Huns (invasion d'Attila en 451). Mais dans ma documentation, pourtant assez abondante, je ne trouve rien de précis sur les casques huns, ni sur les casques chinois du début de notre ère dont les casques huns pourraient dériver." Akkoriban én sem ismertem keleti párhuzamát a „catalaunumi” csata körzetében talált sisaknak, de azóta Xalčayanban Pugačenkova ásatásain előkerült egy olyan kusán harcos fejszobra vagy szobrának feje,⁴⁷ akinek sisakja (15. kép) lényeges szerkezeti elemeit (homlokvédő lemez, a sisak alsó részét erősítő körpánt) tekintve megegyezett a Champagne-i lelettel.

Alaposabban megvizsgálva a sisakról küldött fényképeket, a sisak bal oldalán bekarcolt rovásjeleket lehetett megfigyelni, amelyek egy része biztonsággal azonosítható volt. A felirat következőképpen olvasható: *i²d i¹n⁰nč⁰ 'b¹y¹n*. Ennek értelmezése *Idi Īnanč Bayan* lehet, amelyet a tulajdonos nevének és címének tarthatunk. Az *idi* szó lehet a névnek része (vö. pl. *Idi Qurt*) vagy közös főnévként ’tulajdonos’-nak is értelmezhető. Utóbbi esetben a felirat értelmezése „Tulajdonos: *Īnanč Bayan*” lehetne. A név magas rangot jelölő méltóságnevekből áll, ez arra mutat, hogy egy hun főember sisakja lehetett.

Mint látható, az ismertetett hsiung-nu/hun rovásírásos feliratok arról tanúskodnak, hogy a „keleti türk” rovásírás kialakulásának kezdete az ázsiai Hsiung-nu Birodalom korába nyúlnak vissza. Egy arameus eredetű ábécé átvételének, illetve alapulvételének a

⁴⁷ G. A. Pugachenkova: Kushan art. History of Civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of Sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250. Editor János Harmatta. UNESCO Paris 1994, 344, Fig. 15.

lehetősége már akkor megvolt, mert egyrészt a yüeh-chih-k már a Kr. e. 3. századtól kezdve fejlett arameus (a kharoštīh írás közvetítésével hozzájuk eljutott) írásbeliséggel rendelkeztek,⁴⁸ másrészt az Ivolga folyó melletti hsiung-nu településen már szogd feliratos lelettárgy is került elő. Hogy ez a hsiung-nu rovásírásos ábécé milyen fejlődési fokot ért el a veláris-palatális fonológiai oppozíció kifejezésében, arról majd csak akkor lehet világos képet alkotni, ha az összes mongóliai hsiung-nu rovásírásos emlékek közlésre kerülnek és még újabbakat is sikerül a régészeti kutatásnak feltárni.

Mindenesetre a hsiung-nu/hun rovásírás terjedése nyugat felé párhuzamos volt a hsiung-nu-k nyugatra húzódásával az Altaj vidékén és a Dzsungáriai medencén keresztül először Közép-Ázsiába, ahol a Balhas-tó vidékén etnikai összetételük török törzsek csatlakozásával erősen átalakult,⁴⁹ bár e folyamat már az Altaj vidékén megkezdődött a „kőharcos” sírok egyikében talált török nyelvű felirat tanúbizonysága szerint s a Kenkol folyó vidékén is eddig csak török nyelvű rovásírásos hsiung-nu feliratok kerültek elő. Valószínűnek látszik, hogy a hsiung-nu törzsszövetségben megalakulásától kezdve voltak török etnikai elemek, még ha a vezértörzsek valamilyen kelet-iráni nyelvet beszéltek is.

Hogy az Európában megjelenő hsiung-nu/hun törzsek között iráni etnikai elemek is maradtak, azt a kaukázusi hunok névanyaga⁵⁰ és a Zelenokumszknál talált hun rovásírásos felirat is bizonyítja. De a tovább nyugatra vonult és a Kárpát-medencébe betelepült hunok rovásírásos feliratai Uptaré kivételével mind török nyelvűek, ami egyrészt arra mutat, hogy a török etnikai elem súlya megnőtt a hunok etnikai összetételében, másrészt, hogy a hsiung-nu rovásírás adaptálása a török nyelv írására erősen előrehaladt már vagy talán már be is fejeződött. A megismert feliratokból jelenleg a „keleti türk” rovásírásos ábécé 21 jelét ismerjük: *a/ä, e, i, u, ¹b, ²b, ²d, ²g, ¹y, ²y, oq, ¹l, ¹n, ⁰ñ, ⁰p, ¹r, s/š, ⁰č, ⁰nč, ¹t, ²t*. Ezeket Ishjamts anyagából még a ¹γ, ²l, ²r, jelekkel egészíthetjük ki.

Mindenesetre annyit biztosan meg lehet állapítani, hogy a hunok ismerték a rovásírást és azt a Kárpát-medencében széleskörűen használták, bizonyára a királyi udvarban is. Ennyiben Fr. Altheim logikus következtetése kétségtelenül beigazolódott. Ezért is szól emlékének e tanulmány ajánlása. Többi következtetését, amelyek forrásanyagra nem támaszkodhattak, az új adatok nem igazolták. Kétségtelen, hogy a hun rovásírás a „keleti türk” rovásírással volt azonos, illetve annak lehetett az előzménye, de belőle a „kelet-európai” rovásírás nem vezethető le.

De igazolták az új leletek Róna-Tas András elméletét is, amelyek szerint a „keleti türk” rovásírás hosszabb múltra és fejlődésre tekint vissza és a második türk kaganátus és az uygur kaganátus kagáni *Res Gestae*-i semmi esetre sem lehetnek első emlékei, hanem a második türk kaganátus már a kialakult, „kész”, „keleti türk” rovásírást vette át. Hogy egy írást mikor használnak fel királyi *Res Gestae*-k írására, az nem írástörténeti, hanem elsősorban történeti és társadalmi tényezők függvénye.

⁴⁸ J. Harmatta: Languages and Literature in the Kushan Empire. Az előző jegyzetben idézett műben. 417–421.

⁴⁹ L. fentebb a 29. jegyzetet.

⁵⁰ L. fentebb a 28. jegyzetet.

HANGÉRTÉK	HSIUNG-NU	HUN	O-I	VASIL'EV
a	𐰇		𐰇	1/2
e	𐰈		𐰈	2/4
i	𐰉	𐰉	𐰉	3/1
u	𐰊	𐰋	𐰋𐰊	4/2—3
¹ b	𐰌	𐰌 𐰍	𐰌 𐰍	5/1—2
² b	𐰎		𐰎	7/2
ɕ	𐰏	𐰏	𐰏	36/1
¹ d	𐰑		𐰑	8/1
² d		𐰒	𐰒	9/1
² g	𐰓		𐰓	11/2
¹ y	𐰕	𐰕	𐰕	12/1
² y		𐰖	𐰖	13/6
² k		𐰗	𐰗 𐰘	16/2, 6
oq	𐰙		𐰙	17/1
¹ l	𐰛		𐰛	20/1
¹ n	𐰝	𐰝	𐰝	24/1
⁰ ŋ	𐰟 𐰠	𐰟 𐰠	𐰟 𐰠	26/1, 27/1, 7
⁰ nč	𐰡	𐰢 𐰣	𐰢 𐰣 𐰤	28/4, 1, 2
⁰ p		𐰥	𐰥	29/1
¹ r	𐰨 𐰩	𐰪	𐰪 𐰨 𐰩	30/1, 9, 11
s/š	𐰬	𐰬	𐰬	32/1, 33/1
¹ t	𐰮	𐰯 𐰰	𐰯 𐰮	34/1, 6
² t		h	h	35/12

16. kép. A hsiung-nu és hun rovásírásos feliratok rovásjeleinek táblázata. Jelmagyarázat: O—J = orkhon-jeniszeji rovásírás, Vasil'ev = Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983, 7. lapon közölt rovásjel-táblázatának sorszámai

A hun rovásírás emlékei tehát nem oldják meg a „kelet-európai” rovásírás eredetének, fejlődésének és megfejtésének kérdését. Ehhez még újabb leletekre és további kutatásokra van szükség.